

nı yayımlayan Ubcini'ye göre Erzurum eyaletinin toplam nüfusu 100.000 civarında idi. Tanzimat'ın uygulanması sırasında yapılan ve sadece erkek nüfusun yazıldığı 1847 sayımına göre Erzurum sancağına bağlı on kazada (Erzurum, Bayburt, Tercan, Şiran, Erzincan, Pasin-i Ulyâ, İspir, Kiğı, Tortum ve Pasin-i Süflâ/Mecinkerd) 78.447 müslümana karşılık 27.182 gayri müslimin yaşadığı tesbit edildi. Erzurum merkez kazası ise elli üç mahalle ve 156 köyden oluşuyor, mahallelerden yirmi sekizinde gayri müslimler, yirmi beşinde müslümanlar, köylerin de 105'inde müslümanlar, elli birinde gayri müslimler oturuyor ve 18.458'i müslüman, 7848'i gayri müslim olmak üzere toplam 26.306 erkek nüfus bulunuyordu (Küçük, TED, sy. 7-8, s. 192-221).

Vilâyet kanununun uygulanmasından sonra Şarkikarahisar hariç diğer yedi sancağın toplam erkek nüfusu 450.000 civarında olup bunun 330.000'i müslüman, 120.000 kadarı da gayri müslimdi. Erzurum merkez kazasının ve ona bağlı 158 köyün toplam erkek nüfusu ise 20.386'sı müslüman ve 10.030'u gayri müslim olmak üzere 30.416 idi (Erzurum Vilâyeti Sahnâmesi [1288], s. 147-152). V. Cuinet'in verdiği bilgilere göre Erzurum vilâyetinin 1890'larda toplam nüfusu 645.602 kadardı (500.782'si müslüman, 134.967'si Ermeni, 3747'si diğer gayri müslimler, 6206'sı yabancı). Köylelikle birlikte Erzurum merkez kazasının nüfusu da 87.619 idi (60.097'si müslüman, 24.946'sı Ermeni, 538'i diğer gayri müslimler ve 2038'i yabancı). *Kâmûsü'l-a'lâm'a* göre ise Erzurum vilâyetinin toplam nüfusu 464.129'u müslüman, 109.835'i Ermeni ve geri kalanları da diğer gayri müslimler ve yabancılar olmak üzere 581.753'tü.

Erzurum eyaletinde 1287'den (1870) itibaren 1318'e (1900) kadar on beş *Sal-nâme* yayımlanmış ve ayrıca Anadolu'da ilk çıkan gazete de burada neşredilmiştir. 1283'te (1866) çıkan *Envâr-ı Şarkîyye* adlı bu gazete haftalık olup daha sonra bir yüzü Osmanlıca, diğer yüzü Ermenice olarak yayımlanmış, Cumhuriyet döneminde de *Erzurum* adını almıştır.

BİBLİYOGRAFYA:

BA, TD, nr. 183, tür.yer.; nr. 190, s. 4 vd., 69; nr. 197, s. 1-2, 69; nr. 199, s. 5-6; nr. 205, s. 15-20, 22-24, 30, 108-109; nr. 387, s. 867-872; BA, Cevdet-Maliye, nr. 10486, 15420, 16199, 17886, 17888, 22496; BA, Cevdet-Dahiliye, nr. 7107, 9060, 10511, 12901, 13736; BA, Ali Emîrî-Kanûnî Sultan Süleyman, nr. 170; BA, KK, nr. 209, s. 56-60; nr. 215, s. 62; nr.

218, s. 6; BA, MAD, nr. 8149, vr. 50-52; nr. 8161, vr. 118; nr. 8173, vr. 126; BA, *Mesâil-i Mühimme, Erzurum Eyaletine Dair*, nr. 2331-2348; BA, *Erzurum Ahnıyat Defteri*, nr. 829; BA, İrade-Meclis-i Mahsûs, nr. 629, 650; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 266, 278, 282-283, 285-286, 292; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (Zebîdî), s. 128, 317, 324-326, 329; İbn Havkal, *Şâretü'l-arz*, s. 343; Azîmî, *Târîh* (Selçuklularla ilgili Bölümler: h. 430-538, trc. ve nşr. Ali Sevim), Ankara 1988, s. 6; Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 33-34; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî), Beyrut 1410/1990, I, 181; IV, 339-340; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'alâ'iyye*, s. 407-414; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 421, 551; Marco Polo, *Travels of Marco Polo* (trc. M. Komroff), New York, ts., s. 21; Müstevfî, *Nûzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 97, 192, 209, 212, 218; Claviyo, *Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat* (trc. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1975, s. 103; İbn Battûta, *er-Rihle*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 298; Selânikî, *Târîh* (İpsirli), bk. İndeks; Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osmân*, s. 7, 23-24, 52-53; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 12, 422-429; a.mlf., *Fezleke*, II, 28, 32, 34, 52-53, 55, 170-171, 183; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, II, 205-218; Osman, *Tevârîh-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân* (haz. Nihâl Atsız), İstanbul 1961, s. 15 vd.; J. P. de Tournefort, *A Voyage into the Levant*, London 1741, I, 258-276; III, 85-124, 219-236; J. M. Kinnier, *Journey through Asia Minor*, London 1818, s. 366 vd.; J. de Saint-Martin, *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*, Paris 1818, s. 66-69; W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Portus and Armenia*, London 1842, s. 178-182; E. Smith — H. G. O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia...*, London 1834, s. 59-82; Ch. Texier, *Description de l'Arménie, La Perse et la Mésopotamie*, Paris 1842, s. 68 vd.; R. Curzon, *Armenia: A Year at Erzerum*, London 1854; D. A. Ubcini, *Lettare Sulla Turchia*, Milano 1853, I, 51; H. F. Tozer, *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, London 1881, s. 382-430; A. Puşkin, *Erzurum Yolculuğu* (trc. Zeki Baştımar), İstanbul, ts., s. 66-69; Cuinet, I, 130-243; *Erzurum Vilâyeti Sahnâmesi* (1287-1318); H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, London 1901, II, 198-224; Mehmed Nusret, *Târîhçe-i Erzurum, yahut Hemşehrilerine Armağan*, İstanbul 1338; Ahmed Muhtar, *1244-1245/1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi*, Ankara 1928, I, 32 vd., 56 vd., 214-217; Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1936; Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, İstanbul 1939, s. 138-255; Vehbi Kocagüney, *Erzurum Kalesi ve Savaşları*, İstanbul 1942, tür.yer.; Barkan, *Kanunlar*, s. 62-72; Konyalı, *Erzurum Tarihi*, s. 332, 336-443; Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları 1550-1603*, Ankara 1963, s. 26-28, 58, 145; *Erzurum İt Yıllığı*, Erzurum 1967; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret İşıltan), İstanbul 1970, s. 208-210, ayrıca bk. İndeks; Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilâtı, Kuruluş ve Genişleme Devri: 1535-1566* (doktora tezi, 1972), Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi; a.mlf., "Erzurum Şehri'nin Osmanlı Fethini Müteakip Yeniden İmarı, İskânı ve İlk Sakinleri", *EFAD*, I/1 (1970), s. 101-114; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri*

Tarihi, İstanbul 1973, s. 3-17, 21-29; a.mlf., *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul 1984, s. 20; Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum* (doktora tezi, 1975), İÜ Ktp., nr. 12211; a.mlf., *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı: 1878-1897*, İstanbul 1984, bk. İndeks; a.mlf., "Tanzimat Devrinde Erzurum'un Nüfus Durumu", *TED*, sy. 7-8 (1976-77), s. 185-224; a.mlf., "Tanzimat'ın İlk Yıllarında Erzurum'un Cizye Geliri ve Reâyâ Nüfusu", *TD*, XXXI (1977), s. 199-234; Hanım Kıvrak, *1183 (1769-1770) Tarihli Erzurum Gümrük Defteri* (mezuniyet tezi, 1979), İÜ Ktp., nr. 14549; Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1984, bk. İndeks; Abdülkerim Özyayın, "Saltuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, VIII, 155-169; Muammer Demirel, *İkinci Meşrutîyet Öncesi Erzurum'da Halk Hareketleri: 1906-1907*, Ankara 1990; Enver Konukçu, *Selçuklular'dan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara 1992; S. Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (trc. Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul 1993, s. 68, 226, 274-278, 294, 356; J. Brant, "A Journey Through a part of Armenia and Asia Minor", *JRGS*, VI (1836), s. 200 vd.; Enver Ziya Karal, "Zarif Paşa'nın Hahratı (1816-1862)", *TTK Belleten*, IV/16 (1940), s. 471-494; Ömer Nasuhi Bilmen, "Erzurum'un Kıymet-i Tarihiyyesi", *Tarih Yolunda Erzurum*, I/1 (1959), s. 6 vd.; Mithat Sertoğlu, "XVI. Yüzyılda Erzurum", *BTDD*, II/8 (1968), s. 76-80; M. C. Şahabeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *TD*, XVII/22 (1967), s. 49-75; Marcel Bazin, "Erzurum: un centre régional en Turquie", *Revue Géographique de l'Est*, III-IV, Nancy 1969, s. 269-314; R. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Trabzon and Erzurum", *JMES*, VII/1 (1976), s. 21-57; A. L. Macfie, "Two Letters from Erzerum", *MES*, XXII/4 (1986), s. 571-575; Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *TTK Belgeler*, XIII/17 (1988), s. 365-434; *Kâmûsü'l-a'lâm*, II, 829-832; Besim Darkot v.dğr., "Erzurum", *İA*, IV, 340-357; Halil İnalıcık, "Erzurum", *Eİ²* (İng.), II, 712; Mücteba İğürel, "Abaza Paşa", *DİA*, I, 11-12.

CEVDET KÜÇÜK

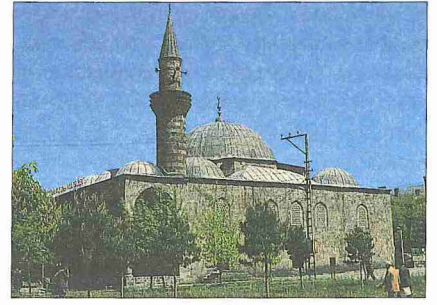
□ MİMARİ. Evler. Erzurum'un sert iklimi geleneksel ev mimarisini etkilemiştir. Kalın taş duvarlara sahip olan tarihî evler ahşap tavan ve toprak dam ile örtülüdür. Genellikle çift katlı planlanmışlardır; ancak fakir halkın yaşadığı tek katlı basit evlere de rastlanmaktadır. Çoğunun kapalı birer avlusu vardır ve esas yaşama mekânı olarak planlanan zemin katta ahır, tandır evi (mutfak), merek (saman deposu) gibi mekânlar bu avluya açılır. Tandır evi genellikle, "kırlangıç örtü" adıyla anılan bindirme ahşap hatırlarla oluşturulmuş kubbeyi (sahte kubbe) andırır bir örtü ile (tüteklik) örtülüdür. Bu mekân yemek pişirme dışında yemek yeme, dinlenme, yatma, erzak

depolama gibi amaçlarla da kullanılmaktadır. Pek çok evin zemin katında bir de ahır mevcuttur. Selâmlığı ayrı bir birim şeklinde planlanmamış olan evlerde baş oda (misafir odası) ve haremlik zemin katta yer almaktadır; üst katta sofa, gusûlhâne, odalar ve yükükler bulunur. Selâmlıklardaki baş odalarla diğer odalar cepheye nazaran dışa taşkın yapılmışlardır. Erzurum evlerinin en eskisi XVIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir (Zırnıklı Vehbî Bey Evi [1739] gibi). XVIII. yüzyılda inşa edildiği bilinen beş kadar eve karşılık otuz kadar evin XIX. yüzyıla tarihlendiği görülmektedir (Cevad Dursunoğlu Evi [1824], Narmanlıoğlu Evi [1827], Alemdarlar'ın Evi [1887] gibi). XX. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenen nitelikli ev sayısı ise altı yedi kadardır (Rıza Avcı Evi [1901], Nusret Gedik Evi [1913] gibi).

Savunma Amaçlı Yapılar. Erzurum'da savunmaya yönelik yapılar özellikle dikkat çeker. Şehir surlarının büyük ölçüde ortadan kalkmış olmasına rağmen Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinin izlerini taşıyan İçkale ile XX. yüzyılda önemli bir onarım geçirmiş olan içindeki Tepsi Minare veya Saat Kulesi denilen gözetleme kulesi sağlam durumdadır. Saltuklu dönemine tarihlenen kulenin kaidesi taş, gövdesi tuğla ile örülmüştür. Erzurum'un çevresindeki stratejik noktalarda yer alan tabyaların sayısı yirmiyi aşar. İlk tabyaların hangi tarihte inşa edildiği bilinmemekle birlikte yapımlarına XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hız verildiği görülmektedir. Büyük ve Küçük Kiremitlik, Ahali, Mecidiye ve Aziziye tabyaları 1877'den önce, şehrin kuzey, güney ve doğusunda bulunan diğer tabyalar ise daha sonra yapılmıştır.

Cami ve Mescidler. Kale Mescidi İçkale'de Tepsi Minare'nin doğusundadır. Güney duvarı ile surlara yaslanan mescidin Saltuklular devrinde (XII. yüzyıl) yapılmış olduğu tahmin edilmektedir (bk. KALE MESCİDİ). Ulucami Tebrizkapı semtinde Çifte Minareli Medrese'nin yanındadır. Bugün kayıp olan kitâbesine göre 575 (1179-80) yılında Ebû'l-Feth Melik Muhammed tarafından inşa ettirilmiştir (bk. ULUCAMI). Lala Mustafa Paşa Camii Cumhuriyet caddesi üzerindedir; il merkezindeki Osmanlı camilerinin en önemlisi olup Mimar Sinan'ın inşa ettiği eserler arasında adı geçer. Mihrap kavsarasının üst kısmına yerleştirilmiş üç satırlık Arapça kitâbesine göre Kanûnî

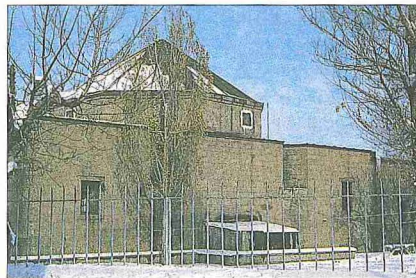
Sultan Süleyman devrinde Lala Mustafa Paşa tarafından 970 (1562) yılında yaptırılmıştır (bk. LALA MUSTAFA PAŞA CAMİİ). Murad Paşa Camii'nin, altı sütun üzerine oturan beş kubbe ile örtülü bir son cemaat yeri vardır. Giriş kapısının üst kısmında üç satırlık inşa kitâbesi yer alır. Harim köşelerde tromplarla geçilen bir kubbe ile örtülüdür ve bir mukarnas şeridi kubbe kasnağını süslemektedir. Caminin minaresi yoktur; bitişiğindeki Ahmediye Medresesi Mescidi'nin minaresinden faydalanılabileceği düşünülmüş olsa gerektir. Kitâbesine göre II. Selim zamanında Kuyucu Murad Paşa tarafından 981 (1573-74) yılında inşa ettirilmiştir. Gürcükapı Camii, şehrin aynı adla anılan semtinde küçük bir meydanın kenarında yer alan düzgün kesme taş bir binadır; minaresi tuğladandır. Şehrin Osmanlı devrine tarihlenen bütün tek kubbeli camileri gibi (Lala Paşa Camii hariç) tromplar üzerine oturan bir kubbe ile, son cemaat yeri ise eş büyüklükte üç kubbe ile örtülüdür. Arşiv kayıtlarından caminin 1017 (1608) yılında yapıldığı öğrenilmekte, taçkapı üzerindeki kitâbeden de 1276'da (1859) köklü bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Boyahane Camii aynı adla anılan mahallede ve Boyahane Hamamı'nın bitişiğindedir. İçine, kuzeydoğu köşesinde bulunan tek kubbeli küçük bir mekândan girilir. Aşılmamış bu durum, mihrap nişi içindeki kitâbede açıklandığı üzere, 1030 (1620-21) yılında İlyas Ağa adında bir zat tarafından hamamın bir kısmının kapatılarak camiye dönüştürülmüş olmasından kaynaklanmaktadır. Düzgün kesme taşlarla yapılan mihrabın mukarnaslı bir kavsarası vardır. Kısa tuğla minarenin külâhı altında ve şerefe mukarnaslarında yeşil sırlı tuğla sıraları görülür; caminin kubbesi de tuğladandır. Câferiye Camii Tebrizkapı'ya

Lala Mustafa Paşa Camii - Erzurum

doğru giderken Cumhuriyet caddesinin solundadır. Son cemaat yeri dört yuvarlak sütunun desteklediği balıksırtı bir çatı ile örtülüdür. Tek kubbeli olan caminin minare ve köşeleri düzgün kesme taşlarla, diğer kısımları kırma taşla inşa edilmiştir. Kubbe kasnağına geçiş tromplar aracılığı ile sağlanmıştır. Mihrap taştandır ve mukarnaslı bir kavsarası vardır. Vakfiye kitâbesi harimin kuzey duvarı üzerindedir. Taçkapı üzerindeki inşa kitâbesine göre cami 1055 (1645) yılında Ebûbekir oğlu Hacı Câfer tarafından yaptırılmıştır. Kurşunlu Camii Feyzullah mahallesinde olduğu için Feyziye Camii adıyla da anılır; yanındaki medrese gibi düzgün kesme taşlarla inşa edilmiştir. Cami harimini tromplar üzerine oturan bir kubbe, son cemaat yerini ise silindirik dört taş sütunun desteklediği sivri kemerli üç tonoz parçası örtmektedir. Kadınlar mahfilini altı adet ahşap destek taşır. Mihrap kavsarası mukarnaslıdır. Cami, ahşap kapı kanadındaki bir sürgü üzerine kazınmış kitâbeye göre 1112 (1700-1701) yılında Erzurumlu Şeyhülislâm Seyyid Feyzullah Efendi tarafından inşa ettirilmiştir. Pervizoğlu Camii Câferzâde mahallesindedir. Son cemaat yerinin üç küçük kubbelerini dört yuvarlak sütun taşımaktadır; harim, geçiş tromplarla sağlanan bir kubbe ile örtülüdür. Mihrap sadedir. Minare gövdesi mukarnaslı şerefe kadar düzgün kesme taşlarla, kalan kısım ise tuğla ile inşa edilmiştir. Kitâbesi yoktur; vakfiyesine göre yanındaki medrese ile birlikte 1128 (1716) yılında Pervizoğlu Hacı Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Derviş Ağa Camii, Taşmağazalar caddesinin alt ucundan Eskibadpazarı'na çıkan yol üzerindedir. Kuzey cephesi ve köşeleri düzgün kesme taş, diğer duvarları kırma taştandır. Son ce-

Erzurum Ulucamii'nin mihrap cephesi

Kale Mescidi ile sonradan saat kulesi haline getirilen minare - Erzurum

maat yeri dört sütun tarafından taşınan üç küçük kubbe ile örtülüdür; harimin kubbesine geçiş tromplarla sağlanmıştır. Kadınlar mahfili sekiz ahşap desteye oturmaktadır. Minarenin kürsüsü kesme taştan, gövdesi tuğladandır. Taçkapı üzerindeki Türkçe onarım kitabesi 1261 (1845) tarihli. Camiyi 1130 (1717-18) yılında yaptırdığı bilinen Hacı Derviş Ağa 1149'da (1736) vefat etmiş ve caminin avlusuna defnedilmiştir. Gümrük Camii Kongre Meydanı'ndan Mahallebaşı'na giden yol üzerindedir. Dış duvarlarının tamamı kesme taşlarla kaplanmıştır. Taçkapı üzerinde dört satırlık Türkçe bir kitâbe vardır. Kuzeybatı köşesine yerleştirilmiş olan minarenin kesme taşlarla inşa edilmiş kürsüsü halen ayakta; tuğla gövdesi ise yıkılmıştır. Harim geçişin tromplarla sağlandığı bir kubbe, son cemaat yeri mukarnas başlıklı dört silindirik sütun üzerine oturan üç kubbe ile örtülüdür. Altı adet ahşap destek üzerine oturan kadınlar mahfili harimin kuzey duvarına yaslanmaktadır. Taçkapı üzerindeki 1130 (1717-18) tarihli kitâbeye göre caminin bânisi, Derviş Ağa Camii'ni de yaptırmış olan Hacı Bektaş oğlu Derviş Hacı İbrâhim'dir. Bakırcı Camii, Taşhan önünden Pelit Meydanı'na inen yol üzerindedir. Son cemaat yeri, başlıkları mukarnaslı dört silindirik sütunun taşıdığı üç kubbe ile, harim geçiş tromplarla sağlanmış bir kubbe ile örtülüdür. Taçkapı üzerinde altı satırlık Türkçe tarih kitâbesi yer almaktadır. Mihrap nişinin mukarnaslı bir kavsarası vardır. Altı destek üzerine oturan mahfil ahşaptır. Taçkapının üst kısmındaki kitâbesine göre cami 1133 (1720-21) yılında Bakırcı Mustafa Ağa tarafından yaptırılmıştır. Narmanlı Camii Tebrizkapı semtinde Çifte Minareli Medrese'nin yol aşırı doğusundadır. Yapının

tamamı değişik tonlarda külrengi taşlarla kaplanmıştır. Taçkapı üzerinde dört satırlık Türkçe bir tarih kitâbesi vardır. Son cemaat yeri altı taş sütun üzerine oturtulmuş beş kubbe, harim ise geçişin tromplarla sağlandığı yüksek bir kubbe ile örtülüdür. Taş mihrabın mukarnaslı bir kavsarası vardır. Sekiz destek üzerine oturan mahfil ahşaptır. Taçkapı üzerindeki kitâbesine göre cami 1151 (1738-39) yılında Narmanlı Hacı Yûsuf tarafından inşa ettirilmiştir. İbrâhim Paşa Camii, Hükümet Meydanı'nda eski vilâyet binası ile Taşambarlar arasındadır. Dış duvarlarının tamamı düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Son cemaat yerini örten üç kubbe, dört adet silindirik taş sütun üzerine oturmaktadır; sütun başlıkları mukarnaslıdır. Taçkapı nişinin köşelerinde süslü başlıklara sahip birer sütunçe vardır. Giriş aralığının üst kısmına, iki bölüm halinde düzenlenmiş beş satırlık inşa kitâbesi yerleştirilmiştir. Cami harimi sekizgen kasnak üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Ahşap mahfil sekiz destek tarafından taşınmaktadır. Taçkapı giriş aralığının üst kısmındaki 1161 (1748) tarihli kitâbeye göre caminin bânisi İbrâhim Edhem Paşa'dır. Şeyhler Camii aynı adla anılan mahallede Şeyhler Medresesi'nin karşısındadır. Duvarları içten ve dıştan düzgün kesme taşlarla kaplanmıştır. Son cemaat yeri dört silindirik taş sütuna oturan üç kubbe ile örtülüdür. Minare yapının kuzeybatı köşesine yerleştirilmiştir. Harimi örten kubbe tromplar üzerine oturur. İçeride duvarlar 3 m. yüksekliğe kadar sıvasız ve badanasızdır. 1150-1180 (1737-1766) tarihleri arasında yapıldığı sanılan caminin inşa kitâbesi yoktur. Minare kürsüsünün üst kısmına yerleştirilmiş güneş saatinin yanındaki kitâbeden, minarenin Fehim adında bir usta tarafından 1185 (1771-72) yılında inşa edildiği öğrenilmektedir. Cennetzâde Camii, Aşağı Yoncalık mahallesinde Taşambarlar'ın güneyinden geçen yol üzerindedir. Yapının kuzey cephesi düzgün kesme taş ve diğer duvarları kırma taş olup kuzeybatı köşesinde yükselen minaresi tuğladandır. Son cemaat yeri dört sütunun taşıdığı üç küçük kubbe ile örtülüdür. Harim kubbesinin üzerinde sekizgen piramit şeklinde bir çatı bulunmaktadır. Taçkapı üzerindeki kitâbe yeri bugün boş olan cami, vakıf kayıtlarına göre 1200 (1785-86) yılında İsmâil Efendi adında bir kişi tarafından yaptırılmıştır.

Şehirde bunlardan başka otuz kadar cami varsa da harimleri ve son cemaat yerleri birer ahşap tavanla örtülü olan bu yapıların hemen hiçbirinin mimari değeri yoktur. Bu camilerin belli başlıları şunlardır: Ayaz Paşa Camii (966/1558-59), Gürcü Mehmed Paşa Camii (1058/1648), Kemhan Camii (1064/1653-54), Yeğen Ağa Camii (1072/1661-62), Kasım Paşa Camii (1078/1667-68), Mehdi Efendi Camii (1210/1795-96).

Medreseler. Erzurum'daki medreselerin en tanınmış ve görkemlisi, Tebrizkapı semtinde Ulucami'nin güneydoğusunda yer alan Çifte Minareli Medrese'dir. Dört eyvanlı, açık avlulu medreseler grubuna dahil olan iki katlı yapının XIII. yüzyılın sonlarında inşa edildiği sanılmaktadır (bk. ÇİFTE MİNARELİ MEDRESE). Yâkutiye Medresesi Cumhuriyet caddesi üzerindedir. Kitâbesinden, 710 (1310) yılında Sultan Olcaytu zamanında Hoca Cemâleddin Yâkut tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir (bk. YÂKUTİYE MEDRESESİ). Ahmediye Medresesi Erzincan- kapı semtinde Murad Paşa Camii'nin hemen doğusundadır. Kuzey cephe duvarında görülen mihrap eskiden bitişiğinde bir cami olduğunu açıkça göstermektedir; halen mevcut minare 1940'lara aittir. Kapalı avlulu medreseler grubuna giren yapının avlusu bir manastır tonozu ile örtülüdür. Dikdörtgen planlı avlunun her kenarında ikişer hücre yer almaktadır. Avluya açılan iki eyvanın köşelerine yerleştirilmiş sütunçelerin bitkisel süslemeleri Yâkutiye Medresesi'ndekilere benzemektedir. Giriş kapısı üzerindeki kitâbeye göre medrese 714 (1314) yılında Ahmed b. Ali b. Yûsuf tarafından inşa ettirilmiştir.

Erzurum şehir merkezinde, Osmanlı öncesi döneme ait olanlar dışında mimari kıymeti bulunan medrese yok gibidir. Tarihî birer hâtıra niteliğiyle korunması

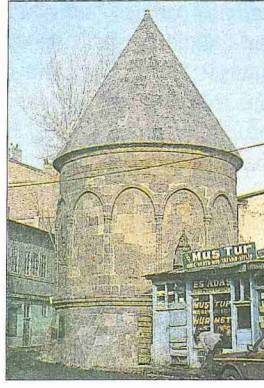
Yâkutiye Medresesi - Erzurum

gereken bu yapıların belli başlıları şunlardır: Kurşunlu Medrese. Aynı adı taşıyan caminin bitişiğindedir, Feyziye Medresesi adıyla da anılır. Halen mevcut on üç hücreli vardır. Güneydoğu köşesine rastlayan düzensiz üç hücre muhtemelen onarım görmüştür. Doğu duvarına paralel uzanan sekiz hücre kuzey-güney yönlü beşik tonozlarla örtülüdür. Her hücrenin batıya açılan birer kapısı ve ikişer penceresi vardır. Medrese, bitişiğindeki cami ile birlikte 1112 (1700-1701) yılında yapılmıştır. Pervizoğlu Medresesi. Pervizoğlu Camii'ne bitişiktir. Bugün sadece güneyindeki iki hücre ile güneydoğu köşesindeki tek hücre ayakta. Güneydeki iki hücre doğu-batı yönünde uzanan beşik tonozlarla, kösedeki hücre ise kuzey-güney yönlü bir beşik tonozla örtülüdür; kuzey-güney doğrultusunda bulunan diğer hücreler haraptir. Medrese Pervizoğlu Camii gibi 1128 (1716) yılında inşa edilmiştir. Şeyhler Medresesi. Şeyhler mahallesinde aynı adlı caminin yakınında yolun karşı kıyısındadır. Doğu duvarının görülebilen kısmı ile köşeler kesme, kuzey duvarı kırma taşla örülmüştür; kapısı doğu cephesindedir. Medrese dikdörtgen bir avlu etrafına sıralanmış on iki hücreye sahiptir. Hücrelerden üçünün girişi kuzey duvarında, ikisinin doğu duvarındadır. Kuzeydoğu köşesindeki hücreye doğusundaki hücrenin içinden geçilerek girilmektedir. Hücreler beşik tonozlarla örtülüdür. Giriş aralığının üstündeki mermer bir levha üzerine kazınmış dört satırlık kitâbesine göre medrese Şeyh Mustafa Efendi tarafından 1174 (1760-61) yılında inşa ettirilmiştir.

Türbeler. Çifte Minareli Medrese'nin güneyinde, bugün ortadan kalkmış eski bir mezarlık içinde yer alan ve Üç Kümbetler adıyla anılan türbelerden en büyüğünün Emîr Saltuk'a ait olduğu ve XII. yüzyılın sonlarına doğru yapıldığı tahmin edilmektedir. Diğer iki kümbetin XIV. yüzyılda inşa edildiği sanılmaktadır (bk. ÜÇ KÜMBETLER). Karanlık Kümbet Derviş Ağa Camii'nin karşısındadır. Güney penceresinin üst kısmına yerleştirilen 708 (1308) tarihli kitâbesine göre Sadreddin Türkbeg'e aittir. Gümüşlü Kümbet Karskapısı semtinde Asrî Mezarlığın karşısındadır. Kitâbe levhası boş olan kümbetin diğer kümbetlerle olan benzerliğine dayanarak XIV. yüzyıl başlarında yapıldığı tahmin edilmektedir (bk. GÜMÜŞLÜ KÜMBET; KARANLIK KÜMBET). Cincime Sultan Kümbeti Cumhuriyet caddesi üzerinde

Karanlık
Kümbet -
Erzurum

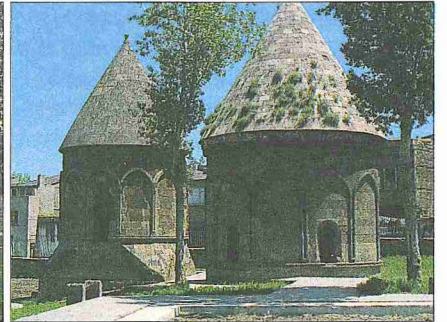
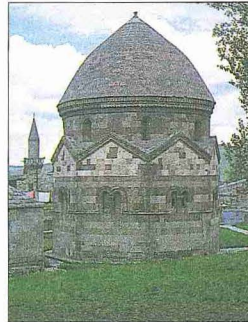

olup girişi bir evin avlusu içinde kalmıştır. Son onarımda aslı özellikleri bozulmuş, konik külâhın saçağındaki süsleme şeridi ortadan kaldırılmıştır. Dıştan ve içten daire planlıdır. XIV. yüzyıl başlarında inşa edildiği sanılmaktadır. Râbia Hatun Kümbeti Hasanbasri mahallesindedir. Konik külâhı, iç kubbesi ve güney duvarı yıkılmış ve gelişigüzel onarılmıştır. Kare planlı oturtmalık ile kümbet gövdesinin birleştiği noktada gövdeyi dolanan bitkisel süsleme şeridi Kayseri Döner Kümbet'tekini hatırlatır. XIII. yüzyıl sonuna veya XIV. yüzyıl başlarına aittir. Ahî Baba Kümbeti Narmanlı mahallesinde Narmanlı Camii yakınlarındaki bir evin bahçesindedir. Doğu kesiminin yıkılığın rağmen sekizgen planlı ve tromplarla istirdiye şekilli geçiş unsurlarının varlığından dolayı içten bir kubbe ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Kitâbesiz ve sade bir yapıdır; muhtemelen XIV. yüzyıla aittir. Mehdî Abbas Kümbeti içten kubbe, dıştan konik külâhla örtülüdür. Saçağı dolanan silme dışında herhangi bir süslemesi yoktur. Oturtmalığı ve cenazeliği bulunmamakta, bu özellikleri sebebiyle XIV-XVI. yüzyıllar arasına tarihlendirilmesi gerekmektedir. Şehirdeki mimari yönden ilgi çekici iki Osmanlı türbesinden biri olan Ane Hatun Türbesi Murad Paşa Camii hazinesinin kuzeybatı köşesinde. Kitâbesinden 1059 (1649) yılında Marav Han'ın kızı Ane Ha-

tun için yapıldığı anlaşılan türbe, kesme taştan inşa edilmiş ve birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmış dört kütleli pâyeye üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Mahmud Paşa Türbesi Mahmud Paşa Mezarlığı'nın güneyindedir. Ane Hatun Türbesi gibi birbirine kemerlerle bağlanmış dört kesme taş pâyenin taşıdığı bir kubbe ile örtülüdür; güney cephesindeki kitâbesine göre 1209 (1794-95) yılında inşa edilmiştir.

Hanlar. Ortaçağ kervan yollarının en işleklerinden biri üzerinde yer almasına ve canlı bir ticaret merkezi olmasına rağmen Erzurum şehir merkezinde Selçuklu kervansarayı yoktur; Osmanlı dönemine tarihlenen hanlardan ise sadece Taşhan mimari özellikleriyle ilgi çekmektedir. Rüstem Paşa Kervansarayı adıyla da anılan yapı, Pervizoğlu Camii ile Boryahane Hamamı arasında ve yol üzerindedir. 1960'lı yıllarda esaslı bir onarım geçirmiş ve kuzey duvarına bitişik olan kısmı temelden başlayarak yeniden yapılmıştır. İki katlı hanın bütün duvarları düzgün kesme taşlarla kaplıdır. Merkezî avlu, kalın dikdörtgen pâyeler üzerine oturan bir revakla çevrilidir ve arkada sivri kemerli tonozlarla örtülü hücreler yer alır; köşe hücrelerinden kuzeybatıdaki hariç diğerlerinin üstü kubbeldir. Alt katta toplam otuz bir hücre vardır. Kuzey revakının ortasında revakin akışını kesen derin bir eyvan görülür. Doğu yönüne açılan kapı ile taçkapıdan avluya geçişi sağlayan koridorlar da revakı bölmektedir. Taçkapının güneyindeki bir kapıdan doğrudan doğruya hanın üst katına girilmektedir. Bu katta yapıyı çepeçevre dolanan bir koridorun iki yanına, bugün önleri kapatılarak birer dükkân haline getirilmiş olan sivri kemerli derin nişler yapılmıştır. Köşelere ve kenarların ortasına birer kubbe yerleştirilmiş, kubbeler arasında kalan alanlar da beşik tonozlarla örtülmüştür. Üst katta ki mekânların işlevleri kesin olarak belirlenememektedir. Bugün taçkapı nişi

Üç kümbetler
denilen
Emir Saltuk
Kümbeti ile
diğer iki
kümbet -
Erzurum

içinde görülen kitâbenin başı ve sonu eksiktir. Kitâbede okunabilen Rüstem Paşa adına dayanılarak hanın, Kanûnî Sultan Süleyman'ın veziri Rüstem Paşa tarafından 1544-1561 yılları arasında yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir.

Taşhan dışındaki hanların mimari değeri yoktur. XVIII. yüzyıla tarihlenen Gümrük Hanı ile Cennetzâde Hanı gibi XIX. yüzyıla tarihlenen Kamburoğlu Hanı'nın da hücreleri düz ahşap tavanla örtülüdür.

Hamamlar. Mevcut hamamların en görkemlisi, Taşhan yakınında ve Boyahane Camii'nin bitişiğinde bulunan Boyahane Hamamı olup şematik açıdan birbirine benzer iki kısımdan meydana gelen bir çifte hamamdır. Küçük bir kapıdan doğudaki hamamın soyunmalık kısmına girilmektedir. Soyunmalıkla ılıklik arasında yer alan ara mekân sivri kemerli bir tonozla, ılıklik ise pandantifler üzerine oturan üç kubbe ile örtülüdür. Sıcaklık, haçvari düzende yerleştirilmiş dört adet tonozlu eyvanla merkezî bir kubbeli mekân ve köşelerdeki kubbeli halvet hücrelerinden meydana gelmektedir; halvet hücreleri sekizgen planlıdır. Batıdaki hamamın soyunmalığı sonradan camiye dönüştürülmüştür. Diğer hamamda görülen ara mekân kaldırılmış ve orada sekizgen planlı olan halvet hücreleri burada kare planlı yapılmıştır. İki hamamın su deposu müsterekidir. Harap durumdaki kitâbesine göre 974 (1566-67) yılında Hacı Emin Paşa adında bir kişi tarafından inşa ettirilmiştir. Lala Paşa Hamamı Tebrizkapı semtindedir; Çöplük Hamamı adıyla da anılır. Soyunmalık tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Enine bir mekân olan ılıkliğin üzerinde bir kubbe ile yanlarında yer alan iki tonoz vardır. Sıcaklık, kubbeli bir merkezî hacme açılan tonozlu üç eyvandan ibarettir. Güneydoğu ve güneybatı köşelerinde de yine kubbeli birer halvet hücresi görülür. Sıcaklığın batı eyvanından dirsekli bir geçitle usturalığa geçilmektedir. Yapının kitâbesi yoktur; adına dayanılarak bânisinin Lala Mustafa Paşa (ö. 1580) olduğu sanılmaktadır. Kırkçeşme Hamamı hayli tamir ve tâdilât görmüştür. Hamamın aslî hüviyetini korumuş tek kesimi olan sıcaklık, ortadaki kubbeli bir merkezî mekânla haçvari şekilde düzenlenmiş dört eyvandan oluşmaktadır; köşelerde de kubbe ile örtülü birer halvet hücresi yer alır. Yapının kitâbesi yoktur; XVI veya XVII. yüzyılda inşa edildiği sanılmaktadır. Küçük Hamam Alipaşa mahallesindedir. Soyunma-

lık tromplar üzerine oturan bir kubbe ile, ılıklik yan yana dizilmiş üç kubbe ve yanlarındaki birer tonozla örtülüdür. Kubbeli küçük bir tek mekândan ibaret olan sıcaklıkla güneybatı köşesinden geçilen usturalık muhtemelen sonradan inşa edilmiştir. Murad Paşa'nın vakıflarından olduğu bilinen hamam XVI. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenmektedir. Murad Paşa Hamamı Murad Paşa Camii'nin güneyinde aynı adla anılan mahallesindedir. Taçkapıdan kubbeli bir kare mekâna, buradan da tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülü soyunmalık kısmına girilmektedir. Soyunmalığın güney duvarına açılmış bir kapıdan, enine bir mekân olan ve üzerinde üç küçük kubbe ile iki yanlarda birer tonoz bulunan ılıkliğe geçilmektedir. Sıcaklık, merkezî bir kubbe ve haçvari düzende dört adet sivri kemerli tonozla örtülüdür. Köşelerde sekizgen planlı ve kubbeli halvet hücreleri yer almaktadır. Yapının adı, Murad Paşa Camii ile çağdaş olduğunu (XVI. yüzyılın ikinci yarısı) düşündürmektedir. Saray Hamamı Emîrşeyh mahallesindedir; içine sonradan eklenmiş bir dehlizden girilir. Soyunmalık kısmı tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Giriş kapısının karşısına isabet eden bir kapıdan üzerinde iki küçük kubbe bulunan bir mekâna geçilir. İlk yapılışında üç kubbeli olan ılıkliğin sağda kalan kubbesi sonradan bir duvarla diğerlerinden ayrılmış ve elde edilen mekân bir kapı ile sıcaklığa eklenmiştir. Sıcaklık, tek kubbeli merkezî bir mekânla yine kubbeli iki küçük halvet hücrelerinden ibarettir. Giriş kapısı üzerindeki kitâbeye göre 1119 (1707-1708) yılında Derviş Ağa tarafından inşa ettirilmiştir. Gümrük Hamamı'nın bugünkü girişi ana eksen üzerinde değil yandadır. Soyunmalık tromplar üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Aslında üç kubbeli olan ılıkliğin kenarlarındaki kubbelerinin altında kalan kısımları sonradan birer kapı ile sıcaklığa eklenmiş ve bu arada sağdaki kubbe de muhtemelen yenilenmiştir. Sıcaklık haçvari eyvanlı tipin değişik bir uygulamasıdır. Giriş eyvanı ile bunun iki yanında yer alması gereken kubbeli halvet hücreleri kaldırılmış, böylece üç eyvanlı bir plan elde edilmiştir. Köşelerdeki halvet hücrelerinin kapıları dipteki eyvana açılmaktadır. Hamam Gümrük Camii'nin vakfı olduğuna göre XVII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmelidir. Çifte Göbek Hamamı çok tâdil edilmiş olmasına rağmen Erzurum'un plan yönünden hâlâ en ilginç hamamıdır. Doğru duvarına

açılan yeni bir kapıdan soyunmalığa girilir. Geçiş tromplarla sağlanmış bir kubbe ile örtülü olan soyunmalık, batı yönünde iki silindirik sütun üzerine oturan üç kemerle bu kısma açılan bir ek mekânla genişletilmiştir. İki sütun arasında kalan alanın bir kesimi bir kubbe, diğer kesimi sivri kemerli bir tonoz, sütunlarla duvarlar arasında kalan alanlar ise birer yarım manastır tonozu ile örtülmüştür. ılıklik yapıldığında muhtemelen beş kubbeli idi; bugün bu kubbelerden sadece ikisi bu bölüme dahildir. Sıcaklık, kare profilli iki sütunla birbirinden ayrılan ve tromplar üzerine oturan iki büyük kubbe ile örtülüdür. Kitâbesi bulunmayan, fakat Bakırcı Camii'nin vakfı olduğu bilinen yapı XVIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenmektedir. Şeyhler Hamamı aynı adı taşıyan medresenin yanında ve caminin karşısındadır. Soyunmalık tromp geçişli bir büyük kubbe ile, buradan doğu duvarına açılmış bir kapıyla geçilen ılıklik ise yan yana üç küçük kubbe ve uçlarda bulunan sivri kemerli tonozlarla örtülüdür. Sıcaklık, kubbeli bir orta mekân ve haçvari düzende yerleştirilmiş dört eyvan ile köşelerdeki sekizgen planlı ve kubbeli halvet hücrelerinden ibarettir. Şeyhler Camii'nin vakfı olan kitâbesiz yapı XVIII. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Tahta Hamamı'nın soyunmalığı üzerinde bugün yapıya adını veren ahşap bir tavan bulunmaktadır. Bu kısmın batı duvarındaki bir kapıdan iki hücreli olan ılıkliğe girilir; bunlardan ilk hücre doğu-batı, aradan geçilen ikinci ise kuzey-güney yönü birer beşik tonozla örtülüdür. Sıcaklık beşik tonozlu bir mekândır. İbrâhim Paşa Camii'nin vakfı olan hamam XVIII. yüzyılın ortalarına tarihlenmektedir. Pastırmacı Hamamı Fuâdiye Hamamı adıyla da anılır; Gürcükapı semtindedir. Soyunmalık kısmı, ortasında sekiz dilimli ahşap bir kubbe bulunan ahşap bir tavanla örtülüdür. ılıkliğin aslında kuzey-güney yönünde bir beşik tonozla örtülü olduğu tahmin edilmektedir. Sıcaklık, kubbeli bir kare mekân ile etrafına dizilmiş çapraz tonozlu halvet hücrelerinden ibarettir; sıcaklıkla ılıklik arasında yer alan küçük eyvanın örtüsü ise sivri kemerli tonozdur. Hamamın kitâbesi yoktur; plan şemasına dayanarak XVII-XVIII. yüzyıllarda inşa edilmiş olduğu ileri sürülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülrahim Şerif Beygu, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1936; Konyalı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960; Rahmi Hüseyin Ünal, *Les monuments islamiques anciens de la ville d'Erzurum et*

de sa région, Paris 1968; a.mlf., "Erzurum İli Dahilindeki İslâmî Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", *EFAD*, sy. 6 (1973) s. 49-142; Aptullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, Ankara 1969, I, 116-130; Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri*, İstanbul 1970, I, 64-74; II, 1-7, 54-57; Haşim Karpuz, *Türk İslâm Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Ankara 1984; F. A. Belin, "Extrait du journal d'un voyage de Paris à Erzeroum", *JA*, 4. série, XIX (1852), s. 365-378; H. Hotan, "Erzurum Evleri", *Arkitekt*, XVI/181-182, İstanbul 1947, s. 27-30; J. M. Rogers, "The Çifte Minare at Erzurum and the Gök Medrese at Sivas", *Anatolian Studies*, XV, London 1965, s. 64-85; M. Oluş Arık, "Erken Devir Anadolu - Türk Mimarisinde Türbe Biçimleri", *Anadolu*, XI, Ankara 1969, s. 82-84, 91; Rüçhan Arık, "Erzurum'da İki Cami (Two Mosques in Erzurum)", *VD*, sy. 8 (1969), s. 149-159; C. F. Ritter, "A Wooden Dome in Turkey", *OArt*, XV/2 (1969), s. 113-115; Halûk Karamağaralı, "Erzurum'daki Hâtuniye Medresesi'nin Tarihi ve Bânisi Hakkında Mülâhazalar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 209-247; a.mlf., "Erzurum Ulu Camii", *AÜ İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, Ankara 1981, s. 137-177; T. Aşıroğlu, "Erzurum Tabyaları", *Tarih Yolunda Erzurum*, XVII/1 (1980), s. 3-9.

RAHİMİ HÜSEYİN ÜNAL

Bugünkü Erzurum. XIX ve XX. yüzyılın başlarına rastlayan savaşlar ve işgal-ler yüzünden geçmiş devirlerdeki önemini büyük ölçüde yitirmiş ve nüfusu azalmış bir şehir olarak Cumhuriyet dönemine giren Erzurum, bu tahriplerin izlerini silmeye hazırlanırken yeni dönemin ilk yıllarında 13 Eylül 1924 tarihinde büyük zararlara sebep olan bir depremle sarsıldı. 1927 yılında yapılan ilk sayımda nüfusu 30.801'di. Bu rakam 100 yıl önceki nüfusunun yaklaşık dörtte biri kadardır. Ancak nüfus artışı bundan sonraki dönemlerde hızlanmaya başladı; 1940'ta 47.613'e yükseldi. Özellikle 1935-1940 yılları arasındaki artışın dikkat çekici ölçüde olmasında, Cumhuriyet döneminin ilk şehir planlarından olan ve Lambert planı adı verilen modern anlayışı bir planın 1938'de uygulanması ve 1939'da da Anadolu demiryolu ağının buraya ulaşması önemli rol oynamıştır. Fransız şehircilik uzmanı Lambert tarafından hazırlanan ilk plana göre yaklaşık 100.000 nüfus ve 400 hektar tutan bir şehir alanı esas alınmıştı. Fakat 1965 yılında şehrin nüfusu planda öngörülen rakamı aşmış 105.317'ye ulaştı, ayrıca 1960'lı yıllarda şehrin kapladığı alan 950 hektarı geçerek planda öngörülen alanın iki katını geçti. Bunun üzerine yeni imar planları arayışı başladı. 1966 yılındaki Zeki Yapar planı ile 1981'

de uygulamaya konulan Alim Çopuroğlu planı, ilkinin aksine nüfusun ve alan genişlemesinin çok büyük rakamlara erişeceğini varsayarak ovanın verimli tarım arazisinin önemli bir kısmını yerleşme alanı içine almaktaydı. Fakat bu planların hiçbirisi başarılı olmadı. Cumhuriyet sonrasında şehrin doğu sınırı hemen hemen aynı kaldı ve büyüme batıya doğru yöneldi. Özellikle 1960'lı yıllara yaklaşıırken şehrin büyük bir kültür kuruluşu olan Atatürk Üniversitesi'nin batı yönünde kurulması bu tarafa yönelik genişlemede etkili oldu.

Erzurum'un merkezi, tarihî kısmı içine alan çember şeklindeki bir yol sistemiyle çevrilidir. Bu yol Gürcükapı, Taşmağazalar, Tebrizkapı, Yenikapı, Erzincankapı ve Mumcu caddelerinden oluşur. Tebrizkapı doğuya, Gürcükapı kuzeye, Yenikapı güneye, Erzincankapı ise batıya yönelen yolların şehrin iç kalesinden çıkışını sağlayan kapılardır. Günümüzde bunlar cadde ve semt adları olarak varlıklarını sürdürmektedir. Aynı şekilde şehrin dış surlarından giriş çıkışı temin eden doğudaki Karskapı, kuzeydoğudaki Ardahankapı (Kavakkapı), kuzeybatıdaki İstanbolkapı, güneybatıdaki Harputkapı da semt adı olmuştur. Şehrin oturma mahalleleri işinsal yollarla tarihî merkezi kuşatan çembere bağlanır. Bu yolların en önemlileri kuzeyde bulunan demiryolu istasyonu ile Gürcükapı arasında uzanan İstasyon caddesi, kuzeydoğudan Gürcükapı caddesine kavuşan Kongre caddesi ve şehrin doğusundan Taşmağazalar caddesine bağlanan Karskapı caddesidir.

Şehrin en önemli eksenini doğu - batı doğrultusunda uzanan Cumhuriyet caddesidir. Batıdaki Havuzbaşı Meydanı, doğudaki Tebrizkapı arasında uzanan Cumhuriyet caddesi ve bu caddenin doğu ucuna eklenen Taşmağazalar caddesi Erzurum'un en yoğun ticaret eksenleridir. Cumhuriyet caddesine kuzeyden kavuşan Ayaspaşa, Mumcu ve Çaykara caddeleriyle Cumhuriyet caddesinin güneyinde bulunan Yenişehir, Erzincankapı, Aliravi caddeleri ve bunlara bağlı ikinci dereceden caddeler de canlı ticaret alanlarıdır.

Erzurum'da ekonomik bakımdan asıl gelişmeler 1950 yılından sonraya rastlar. Özellikle 1960'lı yılların ardından Erzurum, Doğu Anadolu bölgesinin canlı ticaret merkezlerinden biri durumuna geldi. Nüfusu 1960'ta 100.000'e yaklaştığı gibi (90.069) iş yerlerinin sayısı da

giderek arttı. Meselâ 1940 yılında Erzurum'da ticaret ve sanayi odasına kayıtlı 1047 iş yeri bulunurken bu sayı 1960'ta 1846'ya, 1970'te 2953'e, 1980 yılında ise 6455'e yükseldi (Doğanay, *Erzurum'un Şehirsel Fonksiyonları*, s. 288). Şehirdeki sanayi faaliyetleri arasında gıda sanayiine ait kuruluşların daha yaygın olduğu dikkati çeker (et kombinasi, süt ürünleri, yem sanayii, un fabrikaları, sucuk-pastırma, kavurma yapım yerleri vb.). Giyim ihtiyacına cevap veren sanayi kuruluşları arasında deri ve kundura fabrikaları, lastik ayakkabı atölyeleri sayılabilir.

Şehirde ticaret ve sanayi faaliyetlerinin gelişmesi ve şehrin çevreye doğru büyümesi, diğer büyük şehirlerde olduğu gibi Erzurum'da da gecekondulaşmayı beraberinde getirdi. Erzurum'da gecekondulaşma II. Dünya Savaşı'ndan itibaren başladı ve özellikle 1950 yılından sonra hız kazandı. 1946'da Erzurum'da gecekondu sayısı elli altmış kadarken bu sayı 1961 yılının ilk aylarında 2142'ye, 1970'li yıllara yaklaşıırken de 3000'e ulaştı. 1980'de gecekondu sayısı 10.000'i geçti; şehir nüfusunun 100.000 kadarı bu gecekonduarda yaşıyordu. Günümüzde yetmiş dört mahallesi bulunan Erzurum şehrinin otuz kadar mahallesinde gecekondulara rastlanmaktadır. Bunlar daha çok Veyisefendi, Gaziler, Kırmacı, Abdurrahmangazi, Çırçır, Hasanbasri, Şehitler ve Rabiahatun mahallelerinde yoğunlaşmıştır. Ayrıca şehrin içinde de yer yer gecekondu alanları vardır. Meselâ Köşk, Çaykara, Gâvurboğan, Kapıkaya ve Yanıkdere boyları gecekonduların şehrin içine yoğun olarak girdiği alanlardır.

Gerek planlı gerekse gecekonduların yaygınlaşmasıyla plansız gelişen Erzurum şehrinin nüfusu 1970'te 133.444'ü buldu, 1980 yılında ise 190.241'e ulaştı. 1985'te 250.000'e çok yaklaşan nüfusu (246.053) 1990'da 242.391 olarak sayıldı. Son dönemde dikkati çeken nüfus azalması, 1985 sayımında şehrin belediye sınırları içinde bulunan Ilıcâ'nın sonradan ayrı ilçe merkezi haline getirilmiş olmasındandır.

Şehir nüfus artışının ve mekân üzerinde büyümesinin sonucu olarak 2 Eylül 1993 tarihinde kabul edilip, 9 Eylül 1993 tarihli *Resmî Gazete*'de yayımlanan 504 sayılı kanun hükmünde kararname ile "büyük şehir" statüsüne kavuşturulmuştur. Bu karar uyarınca da büyükşehir belediyesi sınırları içerisinde Dadaşkent, Kâzımkarabekir, Yakutiye ve